

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Валерій Ластовський (Київ)
професор Київського національного
університету культури і мистецтв,
доктор історичних наук

До питання про облогу Черкас у 1532 р.: російський погляд на українську подію

Облога Черкас у 1532 р. армією кримського хана Саадат-Герая стала одним із найцікавіших епізодів української історії, яку проте, як правило, історики вміщували всього лиш в кілька рядків. Він присутній як у польській (звідки й почався його інформаційний рух), так і в російській та українській історіографії.

Детально ця історія не розглядалася аж до 1999 р. Як правило, дослідники лише констатували облогу як факт і висловлювали свої припущення її причин. Вони зводилися до наступних позицій: 1) облога Черкас стала наслідком переслідування кримським ханом Саадат-Гераєм свого племінника Іслам-Герая, 2) результатом політики Османської імперії, 3) результатом боротьби Кримського ханату з українським козацтвом, 4) результатом помсти кримського хана черкаському старості Остафію Дашковичу за його діяльність. І тільки у 1999 р. була висловлена ще одна версія: 5) облога Черкас стала наслідком планування міждержавної військової операції Криму, Москви та Молдови з вторгнення на землі Великого князівства Литовського та Польського королівства [1]. При цьому вся ця ситуація була детально проаналізована.

Для російської історичної науки події навколо облоги Черкас не були особливо цікавими аж до 2016 р., поки не з'явилася публікація відомого російського історика з Белгорода Віталія Пенського [2]. Ця публікація викликає неабиякий інтерес, оскільки вона написана в контексті загального російського наративу і одразу набула певної популярності та стала цитованою в значній кількості російської літератури. Проте аналіз цієї публікації показує, що насправді автор писав її, вочевидь, поспіхом, без знання деякої літератури, без використання деяких важливих джерел і навіть з порушенням логічності у тлумаченні подій.

Але від початку варто звернути увагу саме на російський наратив тлумачення облоги Черкас у 1532 р. Він є очевидним. По-перше, в самій назві статті описувана подія представлена як «сидение». Це суто російський термін, який застосовувався завжди в російській історіографії виключно до російських історичних подій, пов'язаних з обороною («Соловецкое сидение», «Азовское сидение», «Очаковское сидение», «Баязетское сидение» тощо). По-друге, відповідно, до сучасної російської політичної традиції, яка відмовляє Україні в суб'єктності, автор живає поняття «на Украине» стосовно України як держави (і тут же він живає «в Польше»). По-третє, дослідник сам же зазначив, що всі попередні дослідники розглядали облогу Черкас у контексті «крымско-литовских и крымско-польских отношений», але тепер його праця дозволяє

«поместить это событие в общий контекст истории... крымско-литовско-русских отношений». Безумовно, кожному із цих позицій можна пояснити чи то традицією, чи то доцільністю, але в сукупності слід відзначити, вони набувають вже ідеологічного забарвлення, особливо ще й на фоні російської агресії та анексії Криму Російською Федерацією у 2014 р. Такий підхід з огляду на взагалі антиукраїнську риторику російської історичної науки цілком зрозумілий.

Показово у контексті попереднього можна назвати і ситуацію з науковою українською літературою. Дослідник написав, що «как правило, в этих работах черкасское «сидение» трактуется с сугубо позитивистской точки зрения, описательно», таким чином продемонструвавши свою певну зверхність і, можливо, натякаючи на неспроможність українських істориків до серйозної роботи. Можливо, це було б і справедливо, якби ситуація дійсно була такою. На підтвердження своїх слів Віталій Пенской вказує на ряд праць українського історика Бориса Черкаса, опублікованих у 2002–2011 рр. (2 статті та 1 книга популярного характеру). Складається враження, що історик не стільки переймався пошуком наукової літератури, скільки просто висмикнув з усього доступного масиву літератури те, що йому підходило для подібних висновків. Він просто проігнорував, поперше, ґрунтовну монографію того ж Бориса Черкаса та, по-друге, вже вказану на самому початку статтю 1999 р., яку згадує у своєму дослідженні той же Борис Черкас [3]. А тим часом у тому ж 2016 р. вийшла з друку ще одна книга – «Археологія та рання історія Черкас» (автори Д. Куштан, В. Ластовський).

Між публікаціями українських істориків (В. Ластовський, Б. Черкас) та публікацією російського дослідника (В. Пенской) є одна суттєва різниця: перші розглядали облогу Черкас, виходячи з міжнародної ситуації у Східній Європі, а другі (не дивлячись на запевнення про «общий контекст») – з особистого конфлікту між ханом Сада-Гераєм та його племінником Іслам-Гераєм. Але ця ідея не нова. Вона фігурує в більшості наукових творів, починаючи ще від XVI ст. і вперше була викладена у «Хроніці» Мартина Бельського. Виходячи саме із цієї позиції, В. Пенской так і не зміг пояснити головного: чому Саадат-Герай, маючи за мету переслідування Іслам-Герая, навіть не намагався його переслідувати, не заставши під Черкасами, а натомість взяв на 2 тижні це місто в облогу. Для відповіді на це питання йому необхідно було б проаналізувати міжнародну ситуацію в цілому та інтереси всіх її суб'єктів на той момент (що і було зроблено у працях українських істориків). Натомість російський історик обійшовся досить туманними розповідями про «сколачиваемую... коалицию» Петра Рареша та Василя III (2, 308–309).

Розгляд цього моменту особливо важливий з тієї позиції, що по факту Саадат-Герай залишив Крим без захисту (!) і проігнорував переміщення Іслам-Герая собі в тил, перенісши всю увагу на облогу Черкас, які для нього особисто жодного значення не мали. З цього випливає, що перед ханом стояло значно вагомніше завдання. І цим завданням стало відволікання польсько-литовських сил від західних кордонів і можливості надання польською владою допомоги Фердинанду Габсбургу. Саме у квітні 1532 р. султан Сулейман I розпочав свій черговий похід на австрійські землі, який був зупинений обороною Кьосега в серпні. І от саме тому Саадат-Герай домовлявся про участь у спільних діях молдавського господаря Петра Рареша (також васала Османської імперії) та великого князя московського Василя III (якого, звісно, у плани Сулеймана I ніхто не посвячував).

Окремі вислови автора скоріше наштовхують на думку про його вільні домисли, аніж про науковий аналіз. Так, причину зняття облоги з Черкас він вбачає у тому, що «хан не мог позволить себе терять верных ему людей под стенами этого захудалого городишка – даже если бы штурм удался» (2, 312). І тепер напрошується питання: а для чого тоді хан взагалі пішов у похід і взяв в облогу це місто? А от успішний штурм реально міг би дати ряд переваг: 1) перемогу і славу переможця, 2) полонених, 3) оголення південних рубежів Київщини тощо. До того ж, В. Пенской далі і сам пише, що тепер «Саадат-Гирею оставалось только сделать хорошую мину при плохой игре» та «неудача под стенами Черкасс дорого стоила ему» – відмови від влади. Оскільки ми не знаємо внутрішніх переживань хана та його морально-гуманістичних мотивів, така логіка виглядає дещо сумнівною.

Так само досить довільно В. Пенской пробує також розрахувати час облоги Черкас (у рамках від кінця лютого до початку квітня). Він у цьому виходить чомусь не з аналізу документів, повідомлень і подій, а з припущень (не зі знань!) про природні умови того часу (2, 311). Але ж наявна інформація дозволяє нам окреслити перебіг тих подій, усе ж таки, місяцем березнем.

Є у цій роботі ще й певні непорозуміння-курйози, які важко пояснити науковим підходом. Наприклад, старосту черкаського Остафія Дашковича автор називає прикордонним «бароном» (2, 305) і ігнорує його офіційний статус, потім раптово переінакшує його прізвище на Дашкевича. В іншому випадку автор раптом дивується наявності в Черкасах «загадочных» «киев железных, што стрелять с них» (2, 306). І це при тому, що «киї», як вогнепальна зброя XV–XVI ст., добре відомі. Проте станом на 2016 р. вони для історика були ще «загадковими», а от у 2019 р. у своїй монографії «Янычары» Івана Грозного: стрелецкое войско во 2-й половине XVI – начале XVII в.» він уже й сам їх згадує як «fistula» або «кии старосвецкие железные».

Найпозитивнішим моментом у цій праці є тільки одне – спроба прорахувати сили сторін (Саадат-Герая та Остафія Дашковича) у процесі облоги Черкас. Але й ці спроби мають достатньо умовний характер.

А от деякі моменти В. Пенской просто не пов'язує з подіями навколо облоги Черкас. Наприклад, це стосується того, що могло завадити Василю III виступити у похід: внутрішні проблеми у відносинах з удільними князями Андрієм Старицьким та Юрієм Дмитровським, котрі захопили Білоозеро та Рязань; зовнішня провокація на південних кордонах, що змусила князя виставити війська «від Коломни і до Кашири, і до Сенкіна і до Серпухова і до Калуги і до Угри». А також не беруться до уваги і стосунки Іслам-Герая з турецькою владою, хоча якраз посол зі Стамбула Айдарбек був посередником між ним та Саадат-Гераем, та саме він дозволив претенденту на ханство взяти під своє управління Очаків і Перекоп приблизно у цей же час.

У підсумку можемо відзначити, що публікація Віталія Пенского щодо українських подій навколо облоги Черкас 1532 р. стала непродуманим твором, без знання відповідної наукової літератури та без залучення необхідних джерел, не кажучи вже про відсутність логічної послідовності. Але її слід сприймати не лише з точки наявності певних хиб, а ще й як частину російської ідеології, спрямованої на певне нівелювання здобутків української науки і на розгляд української історії в контексті російської.

Джерела та література

1. Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. (із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30-х роках XVI-го ст.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. К: Ін-т укр. археогр., 1999. Т. 3. С. 76–96.
2. Пенской В. Черкасское «сидение» // Война и оружие: Новые материалы и исследования. Труды Седьмой Международной научно-практической конференции 18–20 мая 2016 г. СПб, 2016. Часть IV. С. 302–315.
3. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). К., 2006. С. 192–199.

Юрій Мицик (Київ)

доктор історичних наук, професор

Інна Гарасенко (Київ)

кандидат історичних наук

Нові джерела про Конотоп останньої третини XVII–XVIII ст.

Внаслідок тривалих архівних кверенд нами було виявлено чимало джерел, що стосуються історії Сіверщини гетьманських часів, серед яких природно є й такі, де йдеться про минуле Конотопа. Джерела XVII–першої третини XVIII ст. були виявлені нами і здебільшого вже видані [1]. Закінчується упорядкування т. 4, яке планується завершити влітку 2021 р. Однак, знаючи про складне економічне становище, в котрому опинилася сучасна Україна, особливо її наукова галузь, важко сказати, коли цей том побачить світло. Не чекаючи його виходу, ми подаємо огляд документів, які стосуються Конотопа й Конотопської сотні Ніжинського полку. У т. 4 планується подати й додатки, куди мають увійти документи, що стосуються більш раннього періоду цих міст та їхніх сотень і не увійшли в попередні томи, бо були виявлені пізніше. Таким чином, дана стаття є продовженням тієї, яка була вміщена в матеріалах X Конотопських читань [2].

Нижче подаємо документи, виявлені переважно в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), меншою мірою – в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДАК України).

Перш за все, розглянемо документи, які вміщені в додатку, оскільки ці документи більш раннього періоду. Отже, часів Руїни стосується купча 1673 р., укладена в Конотопі у присутності сотенної й міської верхівки та значних конотопських жителів. У ній Гарасим Скиба продавав землю, млин та ін. свою власність за 800 золотих Федору Кандибі. Документ був підписаний конотопським писарем Яремою Вилянцем. Ця його каденція досі була невідома, вважалося, що він обіймав цю посаду тільки у 1680–1681 рр.[3]. У жалуваній грамоті царів Івана V та Петра I тому ж конотопському сотнику Федору Кандибі від 13(3).09.1689 р. надавалися за заслуги в Чигиринських походах 1677 і 1678 рр., Кримських походах 1687 і 1689 рр. та ін. с. Курилівка і слобода Кандибівська у Прилуцькому полку [3].